

УДК: 372.8:94:001.8"196"

Драновська С. В.*

ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ УМІНЬ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ В 60 – 90 рр. ХХ ст.

У статті проаналізовано особливості формування пізнавальних умінь учнів у процесі навчання історії України в загальноосвітніх школах 60 – 90-х рр. ХХ ст. Дослідженням встановлено, що важливе місце у навчанні історії займали етапи, методи та рівні формування пізнавальних умінь школярів.

Ключові слова: формування пізнавальних умінь, етапи та рівні формування вмінь, курс історії України, загальноосвітні школи.

У змісті освіти, крім знань про навколишній світ, входять знання про способи діяльності й досвід її здійснення, втілений у пізнавальних уміннях і навичках. Уміння учня показують ступінь оволодіння ним прийомами навчальної роботи. Своєчасно сформувати вміння учнів означає забезпечити їх дієвим засобом пізнання основ наук, що допоможе швидше, більш ширше засвоювати головне, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, порівнювати історичні факти, робити певні висновки.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати особливості формування пізнавальних умінь учнів у процесі навчання історії України в загальноосвітніх школах 60 – 90-х рр. ХХ ст.

В історії педагогіки і школи відомі педагоги минулого – Г. Г. Ващенко, А. С. Макаренко В. О. Сухомлинський, К. Д. Ушинський в своїх працях приділяли велику увагу питанню активізації навчальної діяльності учнів. У визначений період особливої уваги розвитку вмінь учнів у процесі навчання історії надавали передові методисти – О. О. Вагін., М.М. Лисенко, П. С. Лейбенгруб, О. І. Стражев, П. Л. Уховська. Важливі положення щодо втілення пізнавальних умінь у процесі навчання історії широко розкривають відомі педагоги ХХ ст. – Н. І. Запорожець, П. В. Гора, Н. Г. Дайрі, В. Г. Карцов, Ф. П. Коровкін, О. І. Пометун. Вміння і розумовий розвиток учнів в процесі вивчення історії розглядали видатні психологи – Д. С. Виготський, В. К. Демиденко, Д. М. Богоявленський, Г. С. Костюк, Н. О. Менчинська.

В 60 – 90-х роках ХХ ст. в методичній літературі пізнавальні вміння трактувалися як підготовленість до свідомих і точних дій (розумових і практичних) і здатність учня послідовно застосовувати всю сукупність навчальних і розумових дій при вивченні нового матеріалу, при розв'язанні незнайомих пізнавальних питань і завдань.

Вміння учнів ґрунтуються на засвоєнні визначених способів навчально-пізнавальної діяльності (наприклад, складання планів, конспектів, тез на основі вивчення різних джерел знань; складання порівняльних таблиць на основі аналізу і зіставлення історичних фактів тощо [1, с. 112].

У процесі навчальної діяльності учні оволодівають навчальними вміннями. Розрізняють загально навчальні (які стосуються всіх навчальних предметів) і спеціальні (характерні для конкретного предмета) вміння [8, с. 58.] Загальні вміння формуються на основі знань про способи (прийоми) навчальної роботи і виконання вправ у застосуванні цих знань на практиці. В більшості випадків, дуже важко встановити межу між формуванням загально навчальних та історичних вмінь, взаємопов'язане також їх практичне застосування [6, с. 72].

Важливе місце у навчанні історії займали етапи формування вмінь учнів. На початковому етапі школярі вперше отримували знання про новий для них спосіб навчальної діяльності: про його мету, зміст, способи навчальної діяльності, порядок виконання дій. Наприклад, вчитель

* © Драновська С. В., 2012

історії Чернавський С. В. із м. Харків під час пояснення низки народних повстань періоду національно-визвольної війни Б. Хмельницького намагався відпрацювати з учнями вміння порівнювати однотипні історичні явища, які пов'язані загальними ознаками (причини, мета, склад учасників, характер, висновки тощо) [11, арк. 14].

Наступним кроком виступали дії порівняння – учням необхідно скласти план (спочатку в лівій частині таблиці):

- знайти істотні і порівняльні ознаки, за якими проводиться порівняння;
- розмістити їх за рівнем важливості;
- послідовно порівняти обидва історичні явища;
- зробити відповідні висновки, зважаючи на їх відмінність або подібність.

Такі дії закріплювалися шляхом багаторазового повторення за зразком-пам'яткою. Спочатку вони застосовувалися до аналогічних історичних явищ, згодом до однотипних.

На проміжному етапі знайомий нам прийом навчальної діяльності знаходив застосування в інших умовах – коли засвоюється якісно новий історичний матеріал чи джерело знань. Тоді перед учнями ставилися принципово нові завдання. Так, від часткового порівняння учні переходили до повного порівняння. З часом школярі повинні були вміти порівнювати великі історичні періоди – наприклад, рабовласницький або поміщицький лад та робити відповідні логічні висновки.

На заключному етапі учням необхідно було засвоїти всі дії, які складають спосіб діяльності. Така операція відбувалася в результаті багаторазового повторення і усвідомленого застосування в ході роботи з історичним матеріалом більш складного характеру. Наприклад, порівняння предметів матеріальної культури, суспільних явищ, великих історичних епох, соціально-економічних формацій [1, с. 114 – 115].

Перенесення засвоєних дій на нові об'єкти виконується з кожним разом все більш самостійно, творчо. Таким чином, знання способу діяльності, закріплене його систематичним використанням, ставало міцним умінням учня.

В другій половині ХХ ст. важливою умовою успішного формування вмінь учнів була робота вчителя. Кожен вчитель, виходячи із вимог програми, повинен був усвідомити мету своєї роботи, її зміст, необхідність використовувати такі прийоми і засоби, які відповідають особливостям історичного матеріалу і розвивали історичне мислення [4, с. 51]. Наприклад, учителі історії З. Н. Полякова і М. І. Максанов розвивають у школярів уміння виготовляти схеми, картини, карти. Під керівництвом цих вчителів був виготовлений макет слов'янського селища в період розвитку трипільської культури [10, арк. 84].

У тих школах, де вчителі творчо застосовували нові компоненти програм, в учнів вироблялися вміння самостійно працювати з різноманітними джерелами знань (підручниками, довідковою, науково-популярною і художньою літературою), застосовувати набуті знання в нестандартних ситуаціях. Наприклад, вчителі історії більше приділяли уваги активізації різносторонніх вмінь учнів, тобто вмінню працювати з текстом підручника, історичними документами, хронологічними таблицями, історичною картою, схемою. Також великої уваги вчителі надавали вмінням учнів складати плани, систематично вести історичні зошити, працювати з періодичною пресою, використовувати уривки з художньої літератури [12, арк. 59].

Великого значення набували методи навчання, які використовував вчитель під час навчально-виховного процесу. При цьому, до творчих методів формування історичних вмінь належали:

- 1) пояснення вчителем прийомів навчальної роботи і важливих розумових операцій (із визначенням змісту, місця і послідовності даних пояснень в курсі історії);
- 2) застосування пам'яток про способи навчальної і розумової діяльності з переліком дій – кроків;
- 3) застосування навчальних і тренувальних однотипних завдань із зростаючою складністю; диференційоване використання їх в залежності від підготовленості учня; застосування

пізнавальних завдань, які розвивають у школярів здібності до переносу засвоєних прийомів роботи;

- 4) складання і систематичне застосування схем під час вивчення однорідних суспільних явищ [3, с. 10].

Такі вміння учнів показували ступінь оволодіння ними приемами навчальної роботи. У цьому зв'язку зрозуміло, що своєчасне виявлення (шляхом усної і письмової перевірки знань і вмінь) рівня підготовленості учнів кожного класу: як вони усвідомлюють засоби своєї навчальної діяльності і оперують ними, якими основними вміннями вони вільно володіють. Отже, є очевидним той факт, що необхідно організувати процес навчання історії таким чином, щоб органічно поєднувались формування знань і вмінь [1, с. 115].

Формування вмінь школярів залежало також від навиків, тобто автоматичного виконання дій в результаті оволодіння приемами навчальної роботи (навики читання, письма, роботи з підручником, картою). При вивченні історії вироблялися і специфічні навики, наприклад – співвідношення хронологічної дати (роки) із століттям, співвідношення умовних знаків легенди із змістом історичних карт, правильного показу історичних об'єктів тощо [3, с. 10].

Будь-який вид діяльності учнів пов'язаний із формуванням в них умінь складається із системи елементарних дій і операцій. Тому основними критеріями сформованості пізнавальних умінь можна назвати – наповнюваність і якість операцій, які виконуються, їх усвідомленість, повноту і згорнутість.

У відповідності до цього підходу можна виділити основні рівні сформованості вмінь:

1. I (низький) – учні виконують лише окремі операції, при цьому їх послідовність хаотична, в цілому дії погано усвідомлені.
2. II (середній) – учні виконують всі необхідні операції, але послідовність їх погано продумана, а дії недостатньо усвідомлені.
3. III (вищий) – учень виконує всі операції, послідовність їх раціональна, дії в цілому повністю усвідомлені.

Між вказаними рівнями, в процесі навчальної діяльності вчитель може виділити ряд проміжних підрівнів [7, с. 67].

Знання можуть бути свідомими й міцними тільки тоді, коли учні активно засвоюють їх і зацікавлені їх змістом. Обов'язковою умовою успішного розвитку пізнавальних здібностей і різних умінь, була систематична активізація пізнавальної діяльності учнів, залучення їх до самостійного набуття нових знань, що вимагало застосування набутих знань і вмінь на практиці. Активність учнів у пізнавальній діяльності була однією з найважливіших закономірностей навчального процесу.

Разом з тим суттєві недоліки було виявлено в процесі розвитку пізнавальної активності школярів – у деяких школах не забезпечувалося формування вмінь учнів, зазначених у примірному переліку програм. Це передусім стосується вміння переказувати зміст історичного тексту (IV клас); робити короткі зауваження до відповіді товариша (V клас); давати коротку відповідь на запитання (VI клас); самостійно будувати зв'язну розповідь на основі вивчених джерел (VII клас); аналізувати і узагальнювати історичні факти у різноманітних зв'язках і відношеннях (VIII клас); самостійно вивчати і конспектувати історичний матеріал, готувати доповіді, реферати (IX клас); самостійно вивчати деякі питання курсу, користуючись підручниками першоджерелами, довідниками, брати участь у дискусіях (X клас). Наприклад, недоліками у вміннях учнів було те, що частина школярів не вміла узагальнювати історичний матеріал, робити відповідні висновки, знаходити взаємозв'язок між різнобічними історичними фактами [9, арк. 24].

У багатьох педагогічних колективах не зовсім усвідомлювали, що реалізація такого компонента вдосконалених програм, як вимоги до вмінь і навичок учнів, не буде ефективною, якщо вчителі не створюватимуть самі або творчо не використовуватимуть уже опубліковані в методичних виданнях пам'ятки – інструкції про порядок дій, які мають виконувати учні в процесі

формування навичок навчальної праці [5, с. 36]. Тому, першочергово, в шкільних класах, в спеціально обладнаних місцях, демонстрували пам'ятки про формування відповідних умінь і навичок учнів, що в свою чергу, давало змогу школярам краще засвоювати не лише конкретні факти, а й причинно-наслідкові зв'язки між ними, формувати чіткі світоглядні позиції.

У 70 – 80-х роках ХХ ст. пам'ятки для учнів, що допомагали у визначеній послідовності образно відтворювати історичний факт чи розкривати його внутрішні суттєві сторони, активно розроблялися до всіх пізнавальних умінь, публікувалися у всіх методичних посібниках.

Як правило, вони були переліком питань і завдань, що розчленовують навчальний прийом на більш прості операції і допомагають учням виконати навчальне завдання. Наприклад, при вивченні діяльності видатних історичних діячів використовувався прийом образної характеристики. Навчити учнів цьому прийому допоможе наступна пам'ятка:

Пам'ятка про правила вивчення діяльності видатних історичних діячів.

1. Запам'ятайте і подумки намалюйте зовнішній вигляд історичного діяча (риси обличчя, манера триматися, говорити, одяг тощо).
2. Запам'ятайте і охарактеризуйте внутрішні ознаки особистості (розум, воля, відношення до навколишнього світу).
3. Запам'ятайте важливі історичні факти суспільної (трудової, наукової, політичної, військової) діяльності особистості.
4. Визначте класових характер діяльності особистості (якому стану об'єктивно був вигідний такий вид діяльності).
5. Подумайте і запам'ятайте, який вклад внесла дана особистість в історію: чи була її діяльність прогресивною, реакційною (сприяла розвитку суспільства чи гальмувала його) [2, с. 161 – 162].

У цьому випадку, можемо сказати, що за допомогою даної пам'ятки учень краще зможе орієнтуватися в історичному просторі і давати об'єктивну характеристику історичним діячам.

Крім того, дуже важливо, щоб кожний учитель, виходячи з вимог програми, накреслив приблизний план розвитку в своїх учнів певних умінь, з урахуванням уже досягнутого рівня. Головною умовою при цьому виступає те, щоб учні змогли вдало застосувати сформовані вміння у навчально-виховному процесі та у повсякденному житті.

Можна сказати, що вміння наступає тоді, коли учень добре володіє повним набором навчальних дій, які входять до складу того чи іншого прийому та вміє вільно використовувати їх в новому навчальному матеріалі, не задумуючись над їх набором і послідовністю. Наприклад, учням необхідно використати порівняльну таблицю для зіставлення двох історичних явищ, кожне з яких вчитель описував і пояснював окремо, без порівнянь. В цьому випадку учні повинні були самостійно перебудувати матеріал, який пояснює вчитель і порівняти його в таблиці. Якщо учні вільно виконували завдання, можна зробити висновок, що в них позитивно сформовано вміння самостійно аналізувати і порівнювати історичний матеріал. Подальше застосування різних таблиць на перетворюючому і творчо-пошуковому рівнях зміцнить вміння і зробить їх стійкими [2, с. 63].

Пізнавальні вміння при вивченні історії мали велике значення:

- їх формування було одним із важливих завдань шкільної історичної освіти;
- вони були органічною частиною змісту історичної освіти, якою опановують учні для самостійного сприйняття історичного матеріалу;
- це засіб формування історичних знань, особистісних суджень і мотивованого відношення до минулого;
- були прогнозованим результатом цілеспрямованого навчання історії;
- виступали як вагомий критерій успішності навчання і викладання.

Уміння використані учнем для організації своєї відповіді, можуть і повинні виступати як показник результатів навчання [6, с. 75].

В результаті, ознакою сформованого вміння була здатність учнів переносити відомі їм навчальні або розумові прийоми в нову ситуацію, вибирати і використовувати адекватні прийоми для розв'язання оригінальних задач. У будь-якому випадку вміння завжди буде свідомою дією, адекватною цілям її застосування і змісту навчального історичного матеріалу.

Підсумовуючи вищесказане, можемо сказати, що для досягнення більш високого рівня сформованості пізнавальних умінь учнів, необхідний єдиний підхід до їх формування у викладанні предмету, наступність в навчально-виховній діяльності вчителя і учня.

Таким чином, перш за все, важливе місце у навчанні історії займали етапи формування пізнавальних умінь учнів. В своїй роботі ми виділяємо такі етапи – початковий, проміжний і заключний. Крім того, головною умовою успішного формування умінь учнів була робота вчителя. Вона полягала в тому, щоб вчитель застосував необхідні методи для формування умінь учнів, тобто пояснення вчителем прийомів навчальної роботи і важливих розумових операцій, застосування пам'яток про способи навчальної і розумової роботи, складання і застосування схем. Вагомого значення при цьому набувають рівні сформованості умінь учнів – низький, середній і вищий, хоча в процесі навчальної діяльності вчитель може виділити ряд проміжних підрівнів.

Отже, можемо сказати, що пізнавальні вміння наступали тоді, коли учень коли учень добре володіє повним набором навчальних дій, які входять до складу того чи іншого прийому та вміє вільно використовувати їх в новому навчальному матеріалі, не задумуючись над їх набором і послідовністю.

Список використаних джерел

1. Актуальные вопросы методики обучения истории в средней школе: Пособие для учителя. / А. Г. Колосков, Г. В. Клокова, П. С. Лейбенгруб и др.; Под ред. А. Г. Колоскова. – М. : Просвещение, 1984. – 272 с.
2. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. / П.В. Гора. М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
3. Запорожец Н. И. Развитие умений и навыков учащихся в процессе преподавания истории (IV – VIII классы). Пособие для учителей. М. : Просвещение, 1978. – 144 с.
4. Лейбенгруб П. Дидактика уроку історії в середній школі. / П. Лейбенгруб. – К. : Радянська школа, 1968. – 185 с.
5. Підлуцький Г., Чуб А. Викладання історії на рівень сучасних вимог / Г. Підлуцький, А. Чуб // Радянська школа. – 1982. – № 7. – С. 35 – 38.
6. Пометун О.І., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. – К. : Генеза, 2006. – 328 с.
7. Уховська П. Л. Єдність навчання, виховання та розвитку в процесі вивчення історії та суспільствознавства. / П. Л. Уховська. К.: Радянська школа, 1975. – 99 с.
8. Український педагогічний словник. [укл. Гончаренко С.У.] К.: Либідь, 1997. – 374 с.
9. Держархів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. Р. 5804. – Оп. 2. – Спр. 175. – 46 арк.
10. ДАСО. – Ф. Р. 3733. – Оп. 1. – Спр. 338. – 121 арк.
11. Держархів Харківської області Ф. Р. – 4739. – Оп. 2. – Спр. 317. – 195 арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р. 166. – Оп. 15. Т. 2. – Спр. 2349. – 130 арк.

The article analyzes the features of the formation of cognitive skills of students in learning the history of Ukraine in schools in 60 - 90 years of the twentieth century. The study showed that in the teaching of history is important - steps, methods and levels of cognitive skills of pupils.

Key words: formation of cognitive skills, stages and levels of skill formation, course in the history of Ukraine, schools.